

МОВОЗНАВЧА ПРАГМАТИКА В КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ
ПОГЛЯДІВ НА ВЕРБАЛІЗАЦІЮ
НАУКОВИХ ТЕОРІЙ

А. А. Калетнік, к. філол. н.

**ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНОЇ ТРАНСКРИПЦІЇ
ДІАЛЕКТНИХ ТЕКСТІВ ПРИ ВИВЧЕННІ
НОРМАТИВНОГО КУРСУ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ**

У статті розглянуті питання, пов'язані з укладанням практичного посібника з діалектології української мови, зокрема акцентується увага на аспектах засвоєння студентами фонетичної транскрипції для запису діалектної мови.

The article deals with problems, concerning with the practical manual in Ukrainian dialectology. Firstly, we pay attention to aspects, relating to the adoption by students of phonetic transcription of dialectal language.

Для того, щоб забезпечити інтерес студентів до вивчення усної народної мови, усвідомлення ними цінності діалектного матеріалу при аналізі витоків сучасної української літературної мови, її історії, а також мовного складника української літератури, українознавства, етнографії та інших суміжних дисциплін, необхідно розробляти нові методи і прийоми дослідження діалектів з урахуванням попередніх напрацювань українських лінгвістів та досягнень європейської діалектології. Особливо важливими є такі підходи для використання їх на практичних заняттях зі студентами.

Зазвичай на заняттях із вступного розділу курсу діалектології студенти знайомляться з різними джерелами вивчення говорів (словниками діалектної лексики, загальномовними та регіональними атласами, атласами груп споріднених мов, проблемними, спеціальними атласами та ін.), з картами-схемами говорів української мови К. Михальчука, Московської діалектологічної комісії (1915), картами "Атласу української мови" та основними видами лінгвістичних карт: картами окремих мовних явищ, зведеними картами ізоглос; навчаються інтерпретувати лінгвістичні карти тощо.

Наголосимо, студенти попередньо, у межах основного курсу сучасної літературної мови, вже ознайомлені з українською транскрипцією та її основними прийомами. Вони знають, що, як і в багатьох інших народів, система української фонетичної транскрипції будується на основі національного алфавіту, проте для передачі окремих специфічних діалектних звуків та їх варіантів використовуються спеціальні запозичені букви російського, латинського та грецького алфавітів. У фонетичній транскрипції, також, крім звичайних літерних знаків, для передачі різних відтінків звуків використовуються ще й додаткові, так звані діакритичні, знаки, які бувають надрядковими та підрядковими.

Відомим для студентів також є і те, що фонетична транскрипція будується за послідовно звуковим принципом, суть якого зводиться до двох основних правил: а) кожен знак (буква) повинен використовуватися лише в одній функції, тобто для позначення тільки одного звука; б) кожен звук повинен позначатися завжди однією і тією ж буквою. У зв'язку зі сказаним зрозуміло, що двозначні букви типу українських *я, ю, є* (пор., напр., різні значення початкових і прикінцевих позицій цих букв у словах *яблуна, юністю*) у фонетичній транскрипції не можуть бути використані. Не вживаються у фонетичній транскрипції букви *щ* та *ї* через те, що передають по два окремі звуки (фонеми): *щ* — *шч*, *ї* — *йі*. Не можуть також бути збереженими у фонетичній транскрипції ті аж чотири способи передачі м'якості приголосних, які мають місце у звичайному українському письмі (пор., напр., передачу м'якості *с* у *сьомий, сюди, сіно, стіна*). Виходячи з основних засад фонетичної транскрипції, м'якість приголосних у діалектологічних записах слід передавати лише одним способом¹.

У діалектологічних записах української мови та в діалектологічних дослідженнях відбиваються, як відомо, різні системи фонетичної транскрипції. Переважна більшість систем фонетичної транскрипції, використовуваних в українській діалектологічній літературі, побудована на базі українського національного алфавіту, але в ряді праць, зокрема присвячених південно-західним діалектам, використовуються й транскрипції, побудовані на базі латинського алфавіту, в тому числі й так звана міжнародна фонетична транскрипція².

Усе це детально описується, наприклад, у колективній праці "Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика" за загальною редакцією І. К. Білодіда (К., 1969)³, подається у підручниках і посібниках з української діалектології (Й. О. Дзендзелівський "Конспект лекцій з курсу української діалектології. – Ч. І. Фонетика" (Ужгород, 1966)⁴, "Говори української мови. Збірник текстів" (К., 1977)⁵, С. П. Бевзенко "Українська діалектологія" (К., 1980)⁶, "Атлас української мови" (К., 1984. – Т. І)⁷, "Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови" Й. О. Дзендзелівського⁸, а також у хрестоматії "Говірки Чорнобильської зони. Тексти" (К., 1996)⁹.

Водночас, для студентів важливо під час лекційних та практичних занять наголосити на тому, що особливості української діалектної транскрипції пов'язані з фонетичним діапазоном української національної мови, який є значно більшим у порівнянні з літературною мовою. Це, як відомо, стосується усіх фонетичних ланок – і вокалізму, і консонантизму, й особливостей асимілятивно-дисимілятивних процесів тощо. Відповідно до цього кількість фонетичних позначень в українській діалектній транскрипції значно перевищує кількість таких позначень, використовуваних стосовно транскрипції української літературної мови. Наприклад, нормативні підручники з сучасної української літературної мови для студентів наводять до 10-15 спеціальних знаків: пор. підручник "Сучасна українська літературна мова", написаний А. П. Медушевським, В. В. Лободою, Л. В. Марченко, М. Я. Плющ (К., 1975)¹⁰, де подається усього 8 транскрипційних позначень (а серед них тільки 3 на передачу особливостей голосних звуків), і хрестоматію "Говірки Чорнобильської зони: Тексти", де для передачі особливостей лише діалектного вокалізму української мови на с. 16-18 нараховується понад 60 фонетичних позначень.

На практиці, в так званих польових умовах, у залежності від потреби міра точності та докладності нотування звуків діалекту може бути різною. В одних випадках застосовується деталізований, а в інших – спрощений варіант фонетичної транскрипції. Зокрема при нефонетичних дослідженнях (вивчення лексики, синтаксису, словозміни та словотвору), здебільшого користуються спрощеною фонетичною транскрипцією.

Під час вивчення курсу української діалектології студентам для активного використання пропонується певною мірою спрощений варіант діалектної транскрипції. Однак доцільно вимагати від них також і повного знайомства з усією системою діалектологічних транскрипційних позначень принаймні на рівні їх пасивного упізнавання. Адже під час проведення практичних занять для докладного і всебічного дослідження фонетичної системи, граматичної будови та лексичного складу народно-діалектної мови доводиться використовувати такі записи діалектних текстів, які якнайточніше відображають звукові особливості говорів.

Зважаючи на сказане, висловимо деякі міркування, що мали б зумовити структуру тієї частини вправ із української діалектології, що стосуються фонетичного розділу. Як відомо, українські мовознавці по-різному підходили до цього питання. Так, у збірнику вправ і завдань із української діалектології С. П. Бевзенка, побачимо виразний історичний акцент у поясненні діалектної транскрипції: вправа 50 на с. 11 (перша з розділу, присвяченого фонетичній транскрипції) акцентується увага на різновидах фонетичних транскрипцій, що використовувалися й використовуються в українській діалектології. Справді, відомо, що таких систем, заснованих як на кирилиці, так і на латинській графіці, історично в україністиці використовувалося кілька. І саме цю обставину враховує наступна велика за обсягом вправа 51 на с. 11-13, у якій наводяться реальні фіксації текстів різної хронології, з різних територій та з різними системами запису. Студентам пропонується на підставі записів цих текстів виявити характерні відмінності в їх транскрипції¹¹.

На наш погляд, викладачеві при коментуванні цієї вправи слід окремо звернути увагу на те, що не всі з наведених текстів підпадають під критерії транскрипційних записів. Так, у тексті І, що містить здійснений 1869 р. І. Рудченком запис української народної казки, знаходимо графічні форми, в яких використовується м'який знак у різних функціях – і на позначення м'якості приголосних (*покіль, лежить, изстарівсь, бьють*), і на позначення роздільної вимови (*бьють*), і на позначення морфологічної символізації (*пропадаєшь*). Невідповідність вимогам сучасної транскрипції (одна літера – один звук) виявляється також й у використанні йотованих

літер (як, *проганяє, я, бьють*). Подібні невідповідності бачимо також у текстах II і III. У першому з них наведено уривок із записаної І. Мажурою казки (за виданням 1890 р.), у якому знаходяться графічні форми *ѣго, цѣго*, де літера *ѣ* виконує зовсім різні функції. У наступному тексті (взятому вже зі спеціальної діалектологічної розвідки 1897 р. В. Шимановського) фігурують графічні форми на зразок *идѣнь, разѣ, дидѣ* та ін., у яких літера твердий знак не має ніякого звукового значення, а лише відповідає тогочасним орфографічним нормам російського письма. Своєрідний випадок спостерігається у зв'язку з текстом VI, написаним латиницею (за краківським виданням 1885 р.). Ось невеличкий уривок із нього: *Buw sobi' czołowi'k i żinka, mały paru woł'w, a żinka ża'łowała czołowika...* На матеріалі цього тексту (при його загальній полоністичній орієнтації з відгомонам "азбучної війни в Галичині" 1834-1859 рр.) спостерігаються написання з елементами транскрипції: позначаються наголоси, відмінні від усталеного для польської мови наголосу на передостанньому складі (*czołowi'k, woł'w, ża'łowała*), розмежовується передача пом'якшеної вимови шиплячих (*żinka*) та твердої (*ża'łowała*), а також твердого та м'якого бокових сонантів (відповідно приклади *czołowi'k* та *hlib*)¹².

На наш погляд, подібні тексти, що демонструють історичні етапи становлення діалектологічної транскрипції, доцільно пропонувати для аналізу після того, як студенти чітко засвоять усталену в україністиці сучасну діалектологічну транскрипцію. Сукупність видів завдань могла б бути в цьому випадку наступною (за тієї умови, що студенти вже теоретично засвоїли питання діалектної транскрипції):

1. Переписати у робочий зошит і вивчити напам'ять знаки діалектологічної транскрипції та їх артикуляційні пояснення з прикладами.

2. Укласти порівняльну таблицю спрощеного та ускладненого варіантів фонетичної транскрипції для записування діалектних матеріалів української мови; звернути увагу на те, за рахунок чого виявляються кількісні відмінності.

3. Укласти таблицю надрядкових та підрядкових діакритичних знаків діалектної фонетичної транскрипції. Запам'ятати значення цих знаків.

4. Назвати основні та додаткові знаки для позначення особливостей голосних звуків.

5. Назвати основні та додаткові знаки для позначення особливостей приголосних звуків.

6. Пояснити розділові знаки у фонетичній транскрипції.

7. Пояснити знаки на позначення пауз у мовленні інформантів.

8. Подати письмово артикуляційні пояснення до звуків у наступних словах і виразах: *ва^ес'іл':а*, *хи'^іба*, *!д'іўка*, *п!р:ал,исми*, *на=пл,!о)т'і*, *ў=!двi)p:i* – подібних прикладів має бути декілька серій.

9. Виконати тестове завдання на встановлення відповідності знаків транскрипції та артикуляційного пояснення знаків транскрипції, наприклад:

I. Нелабіалізований дифтонг переднього ряду з вужчим, більш напруженим другим компонентом; II. Нелабіалізований дифтонг переднього ряду з трохи обниженим першим компонентом; III. Губно-губний щілинний глухий приголосний; IV. Передньоязиково-зубна дзвінка афrikата; V. Лабіалізований голосний заднього ряду середньо-обниженого підняття; VI. Лабіалізований дифтонг середньо-переднього ряду, другий компонент якого проміжний між *и* та *о*".

1) *z* (або *д\$з*), 2) *φ*, 3) *о*, 4) *у"-и^о"*, 5) *і"-е*, 6) *і-е*).

Ключ до тестового завдання: I-6, II-5, III-2, IV-1, V -3, VI-4;

10. Написати слово в діалектній транскрипції за наступною артикуляційною характеристикою звуків: шумний глухий приголосний, білабіальний, проривний, твердий; сонорний приголосний, вібрант, твердий; голосний заднього ряду, нижнього підняття, огублений, наголошений; сонорний приголосний, білабіальний, щілинний, твердий, нескладотворчий; шумний дзвінкий приголосний, передньоязиковий ясенний, проривний, твердий; голосний заднього ряду, низького підняття, неогублений.

Ключ: *п!ра^оўда*.

Багато на практичних заняттях проаналізувати також діалектні фонозаписи, зроблені студентами чи викладачами. Це дасть викладачеві змогу продемонструвати, а студентам – засвоїти те, як співвідноситься живе діалектне мовлення з його письмовою фіксацією.

Тільки після такої системної роботи студентська аудиторія закріпить теоретичні знання та сформує практичні навички, необхідні для проходження діалектологічної практики, яка є безпосереднім продовженням і завершенням курсу української діалектології.

Література до питання:

1. Бевзенко С.П. Практичні заняття з української діалектології. – Одеса, 1970.
2. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань. – К.: Вища школа, 1987. – 127 с.
4. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. – К.: Вища школа, 1991. – С. 128-151.
5. Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд. Гриценко П. Ю. та інші. К.: Довіра, 1996. – 358 с.
6. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. – Ч. І. Фонетика. – Ужгород, 1966.
7. Діалектологія. Робоча навчальна програма для студентів спеціальності 6. 020303 "Літературна творчість, українська мова та література" / Укладач О. І. Хом'як. – К., 2007 (рукопис, кафедра історії української мови КНУ імені Тараса Шевченка).
8. Лизанець П. Завдання і перспективи розвитку української діалектології // Діалектологія: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф.Т. Жилка. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5 -7 березня 2008 р., київ). – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 118.
9. Сучасна українська літературна мова / А. П. Медушевський та ін. – К.: Вища школа, 1975. – 400 с.
10. Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 2000. – 752 с.
11. Шеремета Н. П. Українська діалектологія: Практичні заняття: Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – 124 с.

¹Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. – Ч. І. Фонетика. – Ужгород, 1966. – С. 10; ² Бевзенко

С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища школа, 1980. – С. 21;³Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969. – С. 427;⁴Дзендзелівський Й.О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. – Ч. І. Фонетика. – Ужгород, 1966. – С. 10;⁵Говори української мови. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 9;⁶Бевзенко С.П. Українська діалектологія. К.: Вища школа, 1980. – С. 21;⁷Атлас української мови. В 3-х т. – Т.І. – К., 1984;⁸Дзендзелівський Й.О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. – К. 1987. – 308 с. ;⁹Говірки Чорнобильської зони: Тексти / Упоряд. Гриценко П. Ю. та інші. К.: Довіра, 1996. – С. 16-19;¹⁰Сучасна українська літературна мова / А. П. Медушевський та ін. – К.: Вища школа, 1975. – 400 с.;¹¹Бевзенко С.П. Українська діалектологія. Збірник вправ і завдань. – К.: Вища школа, 1987. – С - 11.;¹²Там само. – С. 11-12.

А.А. Дем'янюк, к. філол. н.

МОВНА І МОВЛЕННЄВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА Й ОБОВ'ЯЗКОВА ОЗНАКА ОСВІЧЕНОСТІ ТА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ

У статті розглядається мовна і мовленнєва компетентність як важливий фактор формування фахової культури.

In the consider article linguistic and speech competence as significant factor forming of professional culture.

Мова є специфічною поліфункційною природною знаковою системою, складним вербальним кодом, який обслуговує соціум для здійснення, насамперед, основних операцій із інформацією: її створенням, зберіганням, опрацюванням, трансформацією. Наскільки ми знаємо цей код, настільки ми ясно, точно, нормативно формуємо й передаємо свої думки та адекватно розуміємо інформацію інших. Завдання кожного – досконало володіти цим кодом, і в першу чергу в обраній галузі професійних знань, щоб вільно мислити засобами рідної мови (й обов'язково інших, спорідненої та неспорідненої), працюючи з різними поняттями та джерелами наукового простору своєї спеціальності, і вміти створювати власні тексти як вербальні носії фахової інформації.